

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai

Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borító

Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora

Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

MILBACHER RÓBERT	
„Szeresd a magyart, de ne faragd le”	
A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében	5
MACSKÁSI ÁRPÁD	
Mikszáth körül a mező	
Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben	21
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A nemzeti irodalom nagyelbeszélése Mikszáth Kálmánnál.....	39

TÁRSALKODÓ

PÁLFY ESZTER	
Szerelem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében.....	52
TÓTH ORSOLYA	
Özvegyek leánya	
Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás	
Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében	65

KRITIKAI LAPOK

FAJT ANITA	
Izolációtól börtönig: A régi magyarországi tudós társaságokról (Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources, ed. Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017.).....	89
BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN	
A feledésből kiemelve? (Eötvös-újraolvasó, szerk. Devescovi Balázs, Bp., Eötvös Kiadó, 2018.)	97

HASZNOS MULATSÁGOK

S. LACZKÓ ANDRÁS	
„...mily boldog enyészet!”	
Manipuláció és nyelvi teremtés Vörösmarty Mihály Éj és csillag című versében	103

FILLÉRTÁR

SZŰCS KATA ÁGNES	
Szent Erzsébet 16. századi portugál nyelvű életrajza (forrásközlés)	112

Pálfy Eszter

Szerelem és házasság Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című regényében¹

„Ha kimondom ezt a nevet: Kemény Zsigmond, – az élet és a végzet súlyos szárny-csapását érzem” – írja Nagy Sándor 1943-as tanulmányában.² Ha nem is mindenütt ilyen hatásos megfogalmazásban, a tragikum és a sorsszerűség hangsúlyozása alapvetően határozza meg Kemény Zsigmond műveinek recepcióját már a kezdetektől fogva. Teljesen jogosan: Kemény regényeiben és elbeszéléseiben jellemzően nem bontakoznak ki boldog életutak, s azt sem állíthatjuk, hogy alakjai képesek lennének sorsuk irányítására.

A tragikum és a végzet szempontjainak előtérbe helyezéséből szükségszerűen adódik Kemény regényeinek a dráma műfajával való összevetése. Fokozottan igaz ez jelen dolgozat tárgyára, az *Özveggy és leányára*: a regény recepciójának – a kortárs, 1857-ben keletkezett kritikáktól³ Bényei Péter 2007-ben megjelent könyvéig⁴ – vezető szempontja a drámaisággal összefüggő kérdések vizsgálata. Ennek egyik alapja minden bizonnyal az a 19. századi poétikai diskurzus, amely együtt tárgyalta a regény és a dráma műfaját, s amelyben *Eszmék a regény és dráma körül* című 1853-as szövegével maga Kemény is jelentős szerepet töltött be.⁵ A recepció drámaiságot középpontba állító alakulásához nagymértékben járulhatott hozzá Gyulai Pál 1879-es Kemény-émlékbeszéde is, amely szerint Kemény „a regény formájában tragédiákat írt s olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal”.⁶ Bényei e kijelentés mögött már komoly értelmezői hagyományt lát, valamint kiemeli, hogy a 20. század

1 „AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-3-III. KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT”

2 NAGY Sándor, *Kemény Zsigmond és az erkölcsi világ*, ItK, 1943, 29–42.

3 GREGUSS Ágost, *Kemény legújabb regénye*, Pesti Napló, 1857. ápr. 12., SZÉKELY József, *Irodalmi szemle: Özveggy és leánya, történelmi regény, három kötetben*, Hölgyfutár, 1857. máj. 15–26., DANIELIK János, *A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond Özveggy és leányára*, Pesti Napló, 1857. júl. 3., 4., 11., 14.

4 BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007.

5 KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 191–212. A regény és dráma műfaji összevetésére vállalkozó további értekezés például: GONDOL Dániel, *Regény és dráma párhuzamban*. A Kisfaludy-Társaság által megkísérelt pályamunka, Eggenberger J. és fia áruja Pesten, 1843.

6 GYULAI Pál, *Emlékbeszéd B. Kemény Zsigmond fölött* = Gy. P., *Emlékbeszéd I.*, Bp. 1902, 159–189, 171.

első felének Kemény-értését döntően meghatározta ez a felfogás.⁷ S valóban, Papp Ferenc 1923-as Kemény-monográfiája például az *Özvegy és leánya* elemzésénél szinte kizárólag drámaiságra koncentrált: „Az érdeklődés középpontjában mindvégig a három főalak tragikuma marad, a cselekvény pedig drámai gyorsasággal bonyolódik a katasztrófa felé.” – írja. Papp szerint a drámaiságot az is fokozza, hogy a cselekmény rövid idő alatt játszódik, a regény első két kötetének cselekményét pedig kifejezetten színpadra szabottnak látja.⁸

A drámaiság szempontja azonban a század második felében is érvényesül: Barta János tragikumot nevez meg Kemény regényeinek közös nevezőjeként, s 1983-ban külön tanulmányt ír Kemény tragikus emberalakjairól.⁹ A regényeket ő is színpadszerűeknek tartja, tanulmányának célját így jelöli ki: „[...] megpróbálom azt a, hogy úgy mondjam, színpadot, színteret fölvázolni, amelyen ezek a tragikus eseményso-rok lejátszódnak – Kemény színpadát, némi kitekintéssel.”¹⁰ Barta meglátása szerint a görög tragédiákhoz hasonlóan Kemény tragikus alakjai felett is a sors uralkodik, a „kérlelhetetlen törvény [...], amely fölötté áll minden egyéni és csoportlétnek”.¹¹

Bényei 2007-es Kemény-monográfiájának elemzése szerint az *Özvegy és leánya* történetmondásában – akárcsak a drámákban – szigorú ok-okozatiság és töretlen lineáritás érvényesül, a történet egésze pedig egyetlen központi szál köré szerveződik. Amint írja, Tarnóczyné törekvései és a két szerelmes kapcsolatának alakulása zárt szituációba fogja a több szálon kibontakozó cselekményt. Emellett a dráma cselekményének részeit (expozíció, bonyodalom, tetőpont, készletetés, végkifejlet) is megfelelteti a regény egyes részleteinek.¹²

Az *Özvegy és leánya* esetében a drámai szempont előtérbe helyezése azzal jár, hogy az elemzések szükségszerűen a tragikus főszereplőkre koncentrálnak. A regény más szereplői legfeljebb a tragikus szálhoz való viszonyukban kerülnek elő.¹³ Jól példázza ezt Barta tanulmánya, amelyben Kemény nem tragikus hősei a tragikum szintje alatt helyezkednek el, a sors hatásköre nem terjed ki rájuk. „Voltaképpen mindannyian a személyiség alacsonyabb szintjein élnek, többnyire egészséges vitalitás, derűs alaphangoltság tölti el őket; az úgynevezett „piknikus” karaktertípus képviselői.”¹⁴ – írja. E karakterek funkcióját abban látja, hogy az általuk keltett komikus-szatirikus hatás oldja a regények komor hangulatát. Az *Özvegy és leánya* esetében a széphistóriákon ábrázoló Naprádinét sorolja ide.

7 BÉNYEI, *i. m.*, 169.

8 PAPP FERENC, *Báró Kemény Zsigmond*, II. kötet, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 279.

9 BARTA JÁNOS, *Sorsok és válságok (Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai) = Arany János és kortársai II.*, vál. és sajtó alá rend. IMRE LÁSZLÓ, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, (Csokonai Könyvtár 27.), 73–102.

10 *Uo.*, 74.

11 *Uo.*, 77.

12 BÉNYEI, *i. m.*, 270–276.

13 Papp Ferencnél például még úgy sem.

14 BARTA, *i. m.*, 79.

Bényei szintén a tragikus történethez képest határozza meg az *Özvegy és leánya* továbbiszereplőit. Elemzésében Naprádiné a zillúziókba felejtkező szerelemfelfogás következetes paródiája; nevetséges és naiv jellem. A tragikus történet szál alakulásában a tragikus főhős melletti segítő szerepében van jelen, ő közvetíti Sára titkos gondolatait az olvasóknak. A Sára férjének szánt Haller Péter Bényei leírásában a kívül rútt, belül jóságos öregember sematikus figurája, s az olasz commedia dell'artek vén csábító alakjával rokon.¹⁵ Bényei tehát – Bartához hasonlóan – a regény nem tragikus sorsú szereplőit olyan komikai alakokként látta tja, akik a fő tragikus szálát színesítik.

A regény dráma iság felőli megközelítése tehát szükségszerűen a tragikus főszereplőket helyezi a vizsgálat középpontjába. Természetesen aligha lehet felróni egy regény értelmezőinek, hogy a mellékszereplőket mellékszereplőkként kezelik; a regényt egyetlen szempontra redukáló értelmezések azonban éppen azokat a részleteket hagyják figyelmen kívül, amelyek Kemény nézetei szerint a regény – drámától eltérő – lényegét adják. Kemény az *Eszmék a regény és dráma körülben* markáns eltéréseket fogalmaz meg a regény és a dráma között. Különbséget lát például a két műfaj jellemalkotási módszerében: míg a dráma elnagyoltan vázolja alakjait és változatlan jellemekkel dolgozik, addig a regény (ideális esetben) árnyaltan és részletesen mutatja be szereplőit, akik az idő múlásával változáson is keresztülmehetnek. A részletes ábrázolás követelményét Kemény nemcsak a szereplőkre érvényesíti; a részletet a regény leglényegibb jellemzőjének tartja. „Ha a jó regényt deta iljaiból kiveszed, kivetted éltető, elevenítő legéből.”¹⁶ – írja.

Jelen dolgozat a dráma iság szempontjától eltávolodva elemzi a regényt, s a tragikus főhősök, Tarnóczy Sára és Mikes János mellé egyenrangú felekként állítja Naprádiné Judit és Haller Péter alakját. A két férfi-nő kapcsolatot a regény eltérően ábrázolja: míg Tarnóczy Sárát és Mikes Jánost a regény folyamán mindvégig változatlan szerelem fűzi egymáshoz, addig Naprádiné és Haller Péter kapcsolata fokozatosan bontakozik ki. Sára és János – a fentebb idézett elemzések alapján – a mű drámai síkján mozognak, Naprádiné és Haller Péter alakja viszont a regényes síkhoz tartozik. Állításom szerint az utóbbi viszony szemügyre vétele olyan lehetséges utat nyit meg az értelmezés számára, amely kivezet a tragikumból. Ha drámaként olvassuk a regényt, nem találunk benne reményt vagy boldogságot; ha viszont regényként, akkor igen.

Tarnóczy Sára és a szerelem

Kemény az *Özvegy és leánya* 17. században játszódó történetének forrásául Szalárdi János *Siralmas krónikájának* egy epizódját használta fel. A regény főhőseinek, Tarnóczy Sárának és Mikes Jánosnak a szerelme azonban Kemény leleménye: míg Szalárdinál csak az egyik Mikes-fiú szerelmes Sárába, a lányrablás pedig erőszakkal történik, addig Keménynél Mikes Kelemen és Mikes János egyaránt gyengéd érzése-

15 BÉNYEI, i. m., 279–280.

16 *Uo.*, 207.

ket táplál a lány iránt, aki János érzéseit viszonzza is.¹⁷ A regény tragikus végkifejtékettejükreménytelen szerelme okozza. Tarnóczy Sára a regény cselekménye előtt nem sokkal Széchy Mária udvarában időzik. Egy alkalommal Ráskai Gáspár *Vitéz Franciskó* című széphistóriáját adják elő dramatizált formában, amelyben Sára a kis apród szerepét játssza. Ekkor találkozik Mikes Jánossal, illetve a férfi főhóst, Franciskótalakító ismeretlenlovaggal, akibe beleszeret. Pontosabban: a mintarra Gönczy Monika felhívja a figyelmet, valójában Franciskó karakterébe szeret bele, hiszen a szerepet játszó férfinak a nevét sem tudja. Gönczy elemzése szerint Sára tragédiája abból fakad, hogy az olvasott cselekvésmintát tartja megélelendőnek, s ezt a darabot játssza tovább a valóságban is.¹⁸

Ezt az állítást támasztja alá az a párbeszéd is, amelyben Sárát nagynénje, Naprádiné faggatja titkos szerelméről: „S gondolsz-e rája? – Néha. – És szebbnek tartod, mint a többi férfiakat? – Sokkal. – Miveltebbnek? – Úgy hiszem. – Jobbnak? – Arról gondolkodni nem jutott még eszembe. – Gazdagabbnak? – Az nem szükséges.” (74.)¹⁹ Sára tehát egyedül abban biztos, hogy szerelme szépségben felülmúlja a többi férfit, valamint feltételezi műveltségét. A szerep mögötti férfiről semmit sem tud: a jósággal és a gazdagsággal ellentétben a szépség az a jellemző, amely Franciskó szerepében is megmutatkozott.

Feltűnő, hogy a drámai főszereplők között alig van interakció. A két főhőszinte egyáltalán nem lép párbeszédbe egymással; történetük csakis elbeszélői leírásokból bontakozik ki. Sára és János a cselekmény ideje alatt mindössze háromszor találkozik személyesen: először a lányrablaskor; Sára már itt felismeri elrablójában Franciskót. Másodszor a lányrablást követően, a Mikes-házban látják egymást; ebben a jelenetben döbben rá Mikes János, hogy Sára a Széchy Mária udvarában már látott kis apród. Párbeszéd egyedül itt zajlik köztük, szerepükből azonban továbbra sem mozdulnak ki: „Fölnyílt az ajtó, belépett János, és Sára kiáltá: – Francisco! – Szent ég! Ez Loránt kis apródja! – rebegék az érkezett ajkai.” (192.) A harmadik találkozás pedig már Sára esküvője Haller Péterrel, ahol Sára mindössze egyetlen pillanatra látja Mikes Jánost a templom kapujában. (304.)

A regény Sára és János érzéseit ennek ellenére is részletesen ábrázolja. Belső monológjaikból és az elbeszélő leírásaiból bontakozik ki egymás iránt érzett vonzalmuk, amely egész létüket meghatározza. Sára esetében a regény aprólékosan mutatja be érzéseinek testi hatását is – összhangban a Kemény-recepció evidenciaként elfogadott állításával, amely szerint a Kemény-regények szereplőinek külső, testi

17 Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*, s. a. r., bev. és jegyz. SZAKÁLY Ferenc, Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya, 1980, 159–161.

18 GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai: Palimpszeszt-kedély = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, Debrecen, Studia Litteraria: A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa, 2000, 84–113, 99.

19 A regény oldalszámaikat az alábbi kiadásból idézem: KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Bp., Európa, 1997.

megjelenéséből belső tulajdonságaikra, érzéseikre lehet következtetni.²⁰ Sára érzéseit legerőteljesebben a lányrablás jelenetében közvetítik testi benyomások. Amikor elrablójában hirtelen ráismer szerelmére, a következő tünetek mutatkoznak:

„Sára ajkairól egy megtört sikoltás hangzott, melynek csengését két-témetszette vagy a torok rögtön összevonulása vagy *a leigáztatásban is parancsoló lélek akarateréje*, s mely halk nyögésben hallatá utórezgéseit. S ekkor egy *heves rázkódás támadt testén, mely villanyos érintésként futott minden idegen végig*, és rögtön eltűnt, lázító hatásának nyomait a föloldott tagokon egészen megszüntetvén. A sikoltás és rázkódás alatt a leány küzdő kezei előbb leha nyatlottak, s azután lassan fölemelkedvén saját homlokán keresztbe kulcsolódtak, *mint azé, ki erős agyfájdalmat akar elnyomni*, vagy rendkívüli meglepetésből émedni.” (77.) (Kiemelések tőlem, P. E.)

A szövegrész értelmezéséhez a 19. század elejének magyar nyelvű antropológiai-lélektani munkái nyújthatnak segítséget.²¹ Köteles Sámuel 1839-ben megjelent *Philosophiai anthropológiája*²² és Mészáros Károly *Az emberismeret elemei bölcsészeti tekintetben*²³ című 1845-ös szövege egyaránt oktatási célokra készült; joggal feltételezhetjük tehát, hogy rendszerező jellegű összefoglalást nyújtana a 19. század első felének emberről alkotott képéről.²⁴ E munkák szerint az emberi lélek önálló, konkrét térbeli kiterjedés nélküli örök létező, amely a gondolkodásért felelős és akaratereivel rendelkezik. A test és a lélek kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra: a test érzékeli a külvilág benyomásait és továbbítja azokat a léleknek, a lélek mozgása pedig a test külső jelei által válik láthatóvá.

Köteles így ír: „A test és lélek, mellyek együtt véve teszik személyünket, belső, és szoros egybeköttetésben állanak egymással. Ennél fogva szüntelen hatnak egymásra; szüntelen közlik egymással a magok változásait. Testünk állapotja befolya a lélekébe,

20 Péterfy Jenő megfogalmazásában: „Keménynél az ember arcán is lélek ül” (PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró = P. J. munkái: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Franklin, 1928, 571; vagy legutóbb Kucserka Zsófia könyvében: „Kemény szövegeiben test és lélek [...] egymást átjáró minőségekként jelennek meg”. (KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe véssett jellemei: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 51.)

21 A 19. századi magyar regény karaktereinek fiziológiai, fiziognómiai és antropológiai megközelítéséhez lásd: KUCSERKA Zsófia, *i. m.*

22 *Philosophiai anthropologia*, írta KÖTELES Sámuel, néhai philos. professor, M. Acad. rendes tag, kiadta a Magyar Tudós Társaság Budán, MDCCCXXXIX.

23 *Az emberismeret elemei bölcsészeti tekintetben*, írta MÉSZÁROS Károly, Pesten, 1845.

24 Az értelmezésbe természetesen számos más szöveget is bevonhattam volna, akár a regény keletkezési idejéhez közelebb eső orvosi témájú munkák közül is. Választásom azért esett erre a két szövegre, mert szerzőik valamilyen módon kötődnek Kemény Zsigmondhoz: Köteles Sámuel Kemény Zsigmond tanára volt a nagyenyedi református kollégiumban, Mészáros Károly pedig a Kemény által szerkesztett *Pesti Napló* munkatársaként dolgozott.

és viszont. A kettő úgy van kölcsönösen egymáshoz, mint ok az okozathoz.²⁵ Az érzékelésben mindkét szerző az idegeknek tulajdonítja a legfontosabb szerepet; az idegek kiindulási helyét az agyban lokalizálják. Az agyból kiinduló és az egész testet behálózó idegek mellett pedig mindketten feltételeznek egy további anyagot. Köteles ezt az idegek belsejében képzelel:

„Az érző inakban esett változásnak felhatására nézve pedig több vélemény van, mellyek közt legtokélyesebb az, mi szerint az idegek nem üresek, [...] hanem tömöttek, s bennök bizonyos finom anyag foglaltatik, melly vagy a tűzhez, vagy az aetherhez, vagy a villanyhoz hasonló: s ez már úgy hat fel az idegeken, mint villany az ércz vesszőn.”²⁶ (Kiemelés tőlem, P. E.)

Mészáros pedig az idegek közé helyezi:

„[...] testünk s lelkünk közötti viszony kölcsönös hatását valami villany-folyadék mozdítná elő, melly érzéki-idegeink között létezik. Ezen igen finom, s erőteljes folyadéknak, melly agyunkból csatornára rad leidegeinkre, inkább tulajdoníthatni minden viszonylagos működéseket testünk, s a szellem közt. Ezen villany-folyadék felvén a benyomásokat, vagy az érzéseket olvadékos állományával könnyen közölheti azokat a közérzékkel [...]”²⁷ (Kiemelés tőlem, P. E.)

A 19. század filozófiai-antropológiai elgondolásai szerint nemcsak az emberi testben található meg a villanyosság, hanem az embert körülvevő világban is. Ez a kiindulópontja például Schirckhuber Móricz cikksorozataának, amelyet a *Családi Lapok* 1855-ös évfolyamában közölt a villanyosság témájában;²⁸ s az 1862 és 1874 között megjelent Czuczor Gergely és Fogarasi György által szerkesztett szótár is úgy határozza meg a *villanyt* mint „[a]z egész a nyagi természetben szétterjedve rejlő folyadék vagy erő”.²⁹

Mindezek fényében a fenti szövegrészt a következőképpen magyarázhatjuk: a fizikai benyomásból (Mikes János megpillantása) származó hirtelen támadt érzélem hatására Sára teste sikoltással reagál, amelyet azonban a lélek akaratereje képes megzabolázni. A villanyfolyadék jelenlétének következménye, hogy a test rázkódása „villanyos érintésként” fut végig az idegeken. Mivel pedig az idegek az agyból indulnak ki, s „[b]izonyos, hogy az agy kútfeje minden érzésnek”,³⁰ a lány homlokára teszi kezeit, mint aki erős agyfájdalmat érez.

25 KÖTELES, *i. m.*, 34.

26 Uo., 42.

27 MÉSZÁROS, *i. m.*, 37.

28 SCHIRCKHUBER MÓRICZ, *A villanyosság s vele rokon főbb tünetnényei*, *Családi lapok: tudományos és szépirodalmi folyóirat, a vallás-erkölcsi műveltség s kath. hitélet emelésére*, 1855/4, 393–405; 441–448; 489–498; 537–549.

29 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A Magyar Nyelv Szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1862.

30 KÖTELES, *i. m.*, 39.

A testi leírások, legfőképp pedig az idegek a regény számos más pontján is megbízhatóan jelzik Sára állapotát. Miután Mikes Jánosra halálos ítéletet mondanak ki, az elbeszélő leírás szerint „Sára sikoltva rogyott össze”, Naprádiné pedig az eset után ijedten látja, hogy a lány „[s]ötétkékek szemeiben az *ideges fény* oly vonzó és megdöbbentő hatású”. (247.) Nem sokkal később, már a Haller Péterrel kötendő esküvőre készülve Sára maga is az idegeire hivatkozva szabadkozik Naprádinénak: „még nem jöttek idegeim egészen rendbe.” (249.) Az esküvőn szintén sokkhatás éri Sárát: amikor a lelkész a szerelem nélkül kötött házasságról prédikál, „[m]intha jéghideg szél csapott volna Sára szívére, fázott, *rezgésbe jöttek idegei*”. (304.) Amikor pedig Mikes János váratlanul feltűnik az esküvőn a templomban, Sára összeesik, majd még napokig „[e]rős lázban feküdt, mely *ideges előjelekkel* mutatkozik”. (305.)

A 19. század természettudományos elképzelései közül a magnetizmus szótárából vett delejesség is jelen van Sára és Mikes János kapcsolatában. Sáráról azt írja az elbeszélő, hogy esküvőjén „valami *delejes erő* vonta ugyanakkor szemeit a templom előterében egy homályos, egy beárnyalt pontra” (304.) – méghozzá oda, ahol Mikes János jelent meg váratlanul.

A kor természettudományos elgondolásai alapján a delejesség szintén az idegrendszert érinti: Czuczor és Fogarasi szótárában a delejesség szócikknél a következő meghatározást (is) olvashatjuk: „2) A természeti erőnek azon rendkívüli tünete, melynél *fogva egyik ember a másikra, különösen annak idegrendszerére*, erőlyes hatást gyakorol, mely által azt más kedélyállapotba hozza, s gyakran meglepő gyógyerőt fejt ki, vagy betegséget idéz elő.”³¹ (Kiemelés tőlem, P. E.)

Kemény regénye Sára Mikes János iránt érzett szerelmét tehát a 19. század természettudományos nyelvében írja le.

Mikes János és a szerelem

János érzéseit az elbeszélői leírásokból szintén részletesen megismerhetjük, esetében érdemesebb azonban egy másik szempontot figyelembe venni. Jánosnak fontos jellemzője a regényben lovag mivolta: első találkozásuk után nemcsak Sára képzeletében él ismeretlen lovagként, de a regény terében is így lép színre: „Tarnóczi né nagyszonyom természetéről és szokásairól aligha nem volt értesítve az a lovag, ki a szentléleki plébános laka előtt néhány percre megállott, [...]” (11.) Mindaddig lovagként szerepel a szövegben, amíg el nem ér Mikes Mihály kastélyához, s Mikes Mihály rá nem ismer benne tizenkét éve nem látott unokaöccsére. „Mint megváltozott minden!” (16.) – sóhajtja, amikor a Lupuj vajda udvarában eltöltött szolgálat után visszatér gyerekkorának színtereire. Szegedy-Maszák Mihály értelmezésében János sorsa azért lesz szükségszerűen tragikus, mert idegenként érkezik a regénybe: romantikus hősként próbál boldogulni egy olyan korban, amikor a romantikus hősök ideje már lejárt.³² Az állítás éppúgy helyénvaló, ha a lovagkorra fogalmazzuk át:

31 Czuczor – Fogarasi, *i. m.*

32 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 212–213.

János a lovag szerepét játssza, ám a regény terében és idejében a lovagok kora már a múlté. S nem(csak) történeti értelemben van vége: a lovagkor vége azt jelenti, hogy a szerelmi kapcsolat alakulásának korábbi sémái nem érvényesek többé. Az elbeszélő a Sáráért epekedő Mikes Kelemen tehetetlenségét indokolja így: „S Mikes Kelemen, [...] a háztól el lévén tiltva, csupán a szomszéd erdő fáinak sóhajtozhatá, hogy az ő kedvese bájosabb a tündérek királynőjénél is; de már Rákóczi György korában rég vége volt azon regényes világnak, melyben a csevegő madarak megtanulták és továbbfecsegték az ábrándozó ifjak nyilatkozatait, s melyben a hű galamb és a merész sólyom jobb szerelmi posta volt, mint most némely bérruhába öltözött tigris.” (45.) János ehhez a világhoz képest kívülről érkezik: „Lupuj vajda országában még nem ment ki a divatból a nőrablás” (25.), említi Mikes Mihálynak, s ennek nyomán merül fel a lovagkori nosztalgiától vezérelt ötlet, hogy régi páncélokba öltözve és lóra ülve rabolják el Sárát Mikes Kelemen számára.

Mikes János tehát a lovagi szerelem szabályai szerint cselekszik, későn ébred rá azonban, hogy egy ponton elvétette a szabály alkalmazását, hiszen „nőt csak magunk számára rabolhatunk”. (95.) Pontosan ismeriezte a szabályt Sára is, Jánoséhoz hasonlóan érzékelve a szabály megszegéséből szükségszerűen fakadó tragikumot: „Mi kötötte őt hozzám? Miért szeretett volna? S mégis! Ó, ég... más számára ragadni el engem!” (250.)

János viselkedése és Sára iránti érzései pontosan leírhatók Niklas Luhmann lovagi szerelemről kifejtett megállapításaival. Luhmann a szerelem irodalmi ábrázolásait vizsgáló történeti munkájában a lovagi szerelem legfőbb jellemzőjének a másik fél eszményítését tartja: a lovagi érzelem nemes, letisztult és felemelő. Megfogalmazása szerint a lovagi irodalomban a szerelem az ideális, valószínűtlen, különleges érdemekkel elérhető dolgok birodalmában létezik. Mikes János pontosan így, eszményítve tekint Sárára: úgy nyilatkozik róla, hogy „ő nem köznapi lény” (252.). A középkori szerelmi lírát Luhmann leírásában a csakis egyetlen nőhöz szóló nagy szerelem jellemzi, s az erotikus vágyak is a kiválasztott nőre irányulnak. Amint írja: „[...] az erotikus vonatkozások szorosán összefüggenek a legmagasabb ideálokkal; legalábbis létezik egy olyan fokozottan idealizált szféra, amelyben ráció és érzékiség nem válik el a megszokott érvénnyel, [...]”.³³ E szerelemfelfogás Mikes János alakjában a messzemenőig teljesül: az elbeszélői jellemzés szerint „[k]evés férfiút áldott meg a természet inkább, mint Mikes Jánost, szép külső mellett azon sajátossággal, hogy az érzéki vágyakat a szív vonzalmától különszakítani nem tudja. [...] Keblének vallása a szerelem volt, a hű, az áldozó, a minden gondolatot lefoglaló.” (314.)

A regényfőhőseinek szerelme szükségszerűen va n tragikumra ítélve. Szerelmük még a regény ideje előtt jött létre, a mű tényleges cselekménye során nem alakul, nem változik. Mindketten saját világukban élnek, ahonnan nem mozdulnak ki, s nem lépnek egymással párbeszédbe sem. Olyan dráma szereplőivé válnak, a melyből éppen a dráma legfontosabb formai szempontja hiányzik: a dialógus.

33 LUHMANN, Niklas, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Jószoveg Könyvek, 1997, 19–20–21.

Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolata

Sára és János kapcsolata mellett a regényben egy másik típusú, több reménnyel kecsgetető férfi-nő viszony is megjelenik, amelyet Naprádiné és Haller Péter formálódó kapcsolatában fedezhetünk fel. Özvegy Naprádiné Judit, Sára nagynénjének a regényben legfőbb tulajdonsága, hogy 16–17. századi széphistóriákon ábrándozva éli életét. Szerelmesnek véli magát Mikes Mihályba, s amikor önmagát regényes históriák hősnőjeként gondolja el, Mikes Mihályt képzele magára mellé hősszerelmesként. Viszonyulása az irodalmi szöveghez mégis merőben más, mint ahogy Sára beleéli magát Vitéz Franciskó történetébe. Amint arra Gönczy Monika is figyelmeztet, Naprádiné esetében az olvasott történet pusztán játék, s nem komolyan vett minta.³⁴ Sára és Naprádiné szerelme történetekhez való viszonyulásának különbözőségére Dobás Kata is felhívja a figyelmet, érzékeltetve egyúttal azt is, miért veszélyesebb Sára magatartása: „Naprádiné előszeretettel képzele magát Delilának vagy Griseldisnek, és Mikes Mihályt Volternek vagy Sámsonnak. A folyamat éppen a fordítottja Sára »olvasásának«, az özvegy ugyanis nem életté transzformálja a szövegeket, hanem az életét helyezi az imaginárius térbe.”³⁵ (Kiemelés tőlem, P. E.) Noha a regény Naprádiné és Sára közül Sárát látta megfontoltabbnak és értelmesebbnek, Naprádinét pedig a iv olvasmányélményeivel és képzelgéseivel nevetségesnek állítja be, mégis Naprádiné lesz az, aki számos jelenetben tesz tanúbizonyságot racionalitásáról és éleslátásáról. Mint Sára bizalmasa, ő az egyetlen a regényben, aki látja Sára szerelmének abszurditását, s figyelmezteti őt: „azon fantomba vagy szerelmes”? „Boldog Isten! Hisz te annak valódi nevét sem tudod.” Sőt, megrója a lányt, amiért az nem látja a dolgokat a maguk valójában: „De nálatok, kik ábrándvilágban éltek, minél kétségesebb valaki helyzete, annál magasabb jelleme”. (249.)

Naprádiné és Haller Péter viszonyának kitüntetett jellegére a regényben elsőként az elbeszélés mód egyedisége hívja fel a figyelmet: első találkozásuk jelenetében az elbeszélő egyszerre jeleníti meg a másiktól szerzett első benyomások gondolait, majd a gondolatoktól eltérő ténylegesen létrejövő dialógust. Míg Hallernek már a kezdetekkor rokonszenves Naprádiné, addig az asszony benyomásai a következők: „egészen állat”; „[h]a mosolyg is, elfintorítja arcát”; és „iszonyúan vén lehet”. (91.) Az elbeszélő már ezt követően sejteti, hogy hová fejlődhet a kapcsolat: leírja, hogy Naprádinéra Haller roppant kedvezőtlen benyomást tett, míg ha más helyzetben ismerkedtek volna meg, Haller elbűvölhetné volna őt rendkívüli szívjóságával. Majd hozzáteszi:

„Az életben gyakran épül mind barátságunk, mind ellenszenvünk ily alapra, s áldhatnók sorsunkat, ha különösen a szerelem nem bírna kiváló hajlammal a tévedéseket választani tündérvárának ékköveivel. *De ezt csak zárjel közt említem. [...]*” (100.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

³⁴ GÖNCZY, i. m., 93.

³⁵ DOBÁS Kata, *Az eleve elrendelés és a szabad akarat kérdése Kemény Zsigmond műveiben*, doktori értekezés, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 2014, 81. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32891>) [utolsó letöltés: 2019. április 25.]

Néhány sorral később pedig még nyíltabban vetíti előre, hogy a későbbiek folyamán megváltozhat Naprádiné kedvezőtlen ítélete Hallerről:

„[Juditnak] voltak indokolatlan ellenszenvai, melyeket nem bírt legyőzni; s voltak, melyeket az idő s a változó helyzetek lassanként szeretetté alakítottak, mint némely ásványvízben a habjai közé dobott olcsó érc helyébe nemesebb rakódik le. *A háziasszony és vendége kedélyének e különbségét későbbi fejleményekért hoztam itt elő.*” (100.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

A jelenet után valóban csak jóval később következnek fejlemények. Naprádinének a regényben még hosszú ideig eszébe sem jut Haller Péterre gondolni, aki koránál sokkal öregebbnek tűnik; helyette az örökifjú Mikes Mihályról ábrándozik, Haller Péter pedig – Sára anyjának akarata szerint – Sárát veszi feleségül. A regény folyamán azonban többször kerülnek olyan helyzetbe, hogy óhatatlanul is beszélgetniük kell egymással. Míg az olvasó már korábban értesül arról, hogy Haller Péter tisztességes és jó ember, Naprádinének ez az egyik beszélgetésükből válik világossá, amikor Haller megosztja vele tervét: megveszi a Mikesektől elkobzott birtokokat, hogy Sárának örömet szerezzen. E jelenetben fordul át Judit Haller Péterről alkotott negatív véleménye, egyrészt amikor Haller eddigi lényeginek tartott tulajdonsága, a csúnyaság változik meg szemében:

„S Judit, ki a képzelődés befolyásának másoknál sokkal inkább volt alávetve, most esküt mert volna letenni, hogy Haller Péter arca érdekes, sőt mondhatni, szép is.” (298.)

Másrészt pedig már a verses regények lovagjainál is különbnek tartja:

„Judit pedig most először érte először életében mély ragaszkodást *az ideg ingere*, a szív kéjsóvár gerjedelmei *nélkül*. A vén és kedvezőtlen kinézésű Hallert már a ma deli lovagoknál is felsőbb lénynek tartá, kikről eddig oly jólesett magányos óráiban a verses regények szerint ábrándoznia.” (300.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

Az ideg ingere nélkül érzett mély ragaszkodás különösen figyelemreméltó Sárával egybevetve, aki szerelmében csakis *az ideg ingerét* érezte: Naprádiné itt nem a külső, hanem a belső jó tulajdonságok miatt kezd vonzódni Haller Péterhez. (S szintén Sárával összehasonlítva: amint korábban már láttuk, Sárának Mikes János jóságáról eszébe sem jutott gondolkodni, csupán a külsejéről.)

Egy későbbi jelenetben, amikor Haller Péter megígéri Sárának, hogy segít megmenteni a sebesült Mikes Jánost, Judit még tovább morfondírozik:

„Haller félisten volna, ha használható hüvellyel ajándékozna meg a természet, sőt úgy látszik, mintha lelkének nemessége a rcát is szebbé tenné – gondolá Judit.” (369.)

A regény legutolsó bekezdése is Juditra és Haller Péterre tér vissza: a fő cselekményszál lezárása, tehát Sára, Tarnóczyné és Mikes János halála után ezek az elbeszélő utolsó mondatai:

„Regényem többi személyeinek sorsáról nincsenek adataim; pedig magam is szerettem volna tudni: férjhez ment-e Mikes Mihály uramhoz a szép Judit asszony? Egy történetbűvár barátom állítja, hogy Haller Péter második neje valami özvegy Naprádiné lett volna, kivel a legboldogabb házassági szövetségben élt. Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.” (391.)

Naprádiné tehát átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit.

Kemény az *Eszmék a regény és a dráma körülben* arról is ír, hogy ahogyan az ember az őt ért hatások következtében folyamatosan változik élete során, úgy a regényben is változik idővel a szereplők jelleme, s ezt a benső változást a regénynek végig kell követnie. „A jelleme változása igen gyakran hallgató, észrevétlen, csattanás nélküli, s nem ered oly cselekedeteinkből, mellyek következményeiknél fogva magokkal ragadjanak, vagy az addigitól ellenkező irányok felé lökjenek. Nem saját tetteink kényszerei miatt távozunk múltunktól kedélyvilágunk-, gondolkodásunk- és akaratunkra nézve. Ó, nem! Másokká csak azért leszünk; mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk.”³⁶

Naprádiné jellemváltozása illeszkedik Kemény gondolatához: míg a regény középpontjában vita tathatlanul Tarnóczyné Sára és Mikes János tragikus és végzetszerű szerelme áll, addig Naprádiné Judit személyisége „észrevétlen és csattanás nélkül” fejlődik a háttérben Haller Péter megismerése által.

Mindez egybecseng azzal is, amit Luhmann már idézett könyvében állít. Luhmann meglátása szerint a szerelem csak akkor tartósítható, akkor válhat a házasság alapjává, ha a személyeket megváltoztathatónak, fejlődőképesnek tekintik – ezt a 18. századi irodalmi művekben bekövetkező változásnak tulajdonítja; mint írja, a 17. század emberről alkotott képe, a humores-felfogás még nem hagy teret az egyéni fejlődés számára, a szerelemnek az egyedi személyiség fejlődésére gyakorolt hatása még idegen gondolat.³⁷

Luhmann a romantikus szerelmet is jellemzi, ahol a felek – a lovagi szerelemhez hasonló módon – eszményített formában jelennek meg a másik számára. Hozzáte-

36 KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék...*, i. m., 205.

37 LUHMANN, i. m., 14.

szi, hogy a romantikus szerelemből a házasságban szükségszerűen csalódás válik: a szerelmesek pontosan azokban az elvárásokban csalódnak, amelyekre a házasságot alapozták. Luhmann leírásában a 19. század számára e csalódások nyomán merül fel, hogy a tartós kapcsolat számára más alapokat kell keresni. Sekkor, a romantikus szerelemben való csalódás után lesz jellemző az, hogy „[a] házasságban nem a valótlanságra emelt eszményvilágot keresik s nem is a szenvedélyes érzelmek hőfokának tartós megőrzését, hanem a megértés és a közös cselekvés alapjait mindenben, ami számukra fontos.”³⁸

A luhmanni elgondolás szerint Tarnóczy Sára és Mikes János kapcsolata eszményekre épülő romantikus kapcsolat, szükségszerűen vezet csalódáshoz, illetve a regényben egyenesen tragédiához. A regény azonban nemcsak ezt a szerelemkonceptiót mutatja fel: Naprádiné és Haller Péter kapcsolatában a tragikus szerelem alternatíváját nyújtja. Igaz, hogy az elbeszélő ezt tudatosan rejtve hagyja (Például: „*De ezt csak zárjel közt említem*”), s a regény végén is relativizálja jelentőségét a házasság kósza pletykának való beállításával, hogy aztán még azt is visszavonja (*Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.*). Mégis: értelmezhetjük mindezt úgy, mint az olvasó figyelmének elterelését. És sikeres figyelemelterelésnek is bizonyul: ahogyan más Kemény-regényekben, úgy jellemzően az *Özvegy és leányában* sem keresték még a boldogságot.

Összefoglaló

Kemény regényeinek értelmezéseit nagyban meghatározza a drámaiság és a tragikum felőli megközelítés, s ez fokozottan igaz jelen dolgozat tárgyára, az *Özvegy és leányára*. A drámai szempont előtérbe helyezése azzal jár, hogy az elemzések szükségszerűen a tragikus főszereplőkre koncentrálnak. A regényt erre a szempontra redukáló értelmezések azonban éppen azokat a részleteket hagyják figyelmen kívül, amelyek Kemény nézetei szerint a regény – drámától eltérő – lényegét adják. Dolgozatomban a regényben megjelenő férfi-nőkapcsolatokra telezem, Tarnóczy Sára és Mikes János szerelme mellett nagy hangsúlyt fektetve Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolatára, amely a regény fő cselekményének háttérében bontakozik ki.

³⁸ Uo., 194.

Love and marriage in Zsigmond Kemény's novel *Özvegy és leánya* (The Widow and the Daughter)

The interpretation of Kemény's novels are dominated by readings focusing the dramatic and tragic features of the texts, and this is particularly true of the novel which is the subject of my paper, *Özvegy és leánya*. The predilection for a dramatic perspective necessarily puts more emphasis on the tragic protagonists. Interpretations reducing the novel to this single aspect, however, ignore those details of the novels which are, in Kemény's view, their most distinctive features, setting them apart from plays. In my paper I offer an interpretation of the man-woman relationships represented in the novel, focusing not only on the love of Sára Tarnóczy and János Mikes, but also on Mrs Judit Naprádi and Péter Haller, which unfolds in the background of the novel.